

Kalavszky Zsófia¹

„HA SZERETI OROSZORSZÁGOT, ÖRÜLJÖN VELEM EGYÜTT,
HOGY MEGBUKOTT A KÖNYVE!”²

– Dukkon Ágnes, *Az Aranykortól az Ezüstkorig,
Fejezetek az orosz kritika és irodalomtudomány történetéből,*
Protea Kulturális Egyesület, Budapest, 2014, 284 lap –

Amíg a 19. századi orosz irodalom világirodalmi jelentősége, rangja és megítélése nem képezi viták tárgyát, addig itthon sokkal kevésbé közismert, hogy a 19. századi orosz kritika – intenzitásában, extenzitásában, szenvedélyességében, műfajában – a maga nemében szintén páratlan jelenségnek tekinthető. Dukkon Ágnes 2014-ben napvilágot látott kötete, amely az első magyar nyelvű összefoglaló mű a tárgyban, ezt a hiányt hivatott pótolni, hiszen az orosz irodalomkritika történetét, annak meghatározó történéseit a 18. századi előzményektől kezdve a 20. század első két évtizedéig tekinti át. Kötetének különös aktualitását az az örömteli esemény is adja, hogy Oroszországban a 2000-es évek elejétől sorozatok formájában megjelenő új forráskiadványok széles körben hozzáférhetővé tették azoknak a korabeli folyóiratoknak legfontosabb anyagát – közreadva végre az eddig egyáltalán nem vagy csak szemelvények formájában elérhető teljes cikkszövegeket –, amelyek a szocialista szűrőn korábban fennakadtak, ám most szinte teljes betekintést engednek a korabeli folyóirat-kultúra termésébe, működésébe.

A 19. századi orosz kritikátörténet folyamatairól, összefüggéseiről írni nem kis vállalkozás. Számos előzetes elvi és gyakorlati döntést kell meghoznia szerzőjének, hogy olyan nézőpontot, szempontrendszert találjon, amelynek segítségével rendkívül szerteágazó anyagának sokrétűségét, intermedialitását, interdiszciplinaritását úgy tudja bemutatni, hogy olvasójával – ez a recenzeálandó kötet előszava szerint elsősorban az egyetemi hallgatóság – a 21. század elején érvényes tudományos perspektívából, a legfrissebb kutatási módszerek segítségével láttassa tárgyának összefüggéseit, azokat a folyamatokat, ahogyan a 19. század elején még csak sporadikusan meg-megjelenő igényből a század közepére az irodalomkritika mint fenomen megszületett. A 19. század elején csupán a kritikai attitűd jelenléte figyelhető meg a legkülönbözőbb írott műfajokban – például az *epigramma*, a *satíra*, a *magánlevél* vagy a *napló* műfajaiban –, miként a szóbeli kommunikációban

¹ A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos munkatársa.

² V. BELINSZKIJ, Levél Gogolhoz, in uő, *Puskinról, Lermontovról, Gogolról*, vál. NYÍRI Éva, utószó SzÓKE György, Magyar Helikon, Bp., 1979, 401.

is, hiszen a 19. század első harmadában a kritika (értsd itt szűken: 'műbíráló') egyik első közege a szóbeliség volt. A különböző szalonok, baráti körök tulajdonképpen egymásnak író és felolvasó közösségének egyik legfontosabb tevékenysége az ítéletalkotás és a megmérettetés kettősével írható le. A kritika mint sajátos nyelvhasználat megszületése, mint műfajok összessége, mint kánon- és normaalkító tevékenység, mint az irodalomról való sajátos diskurzus az 1920–1930-as évekre datálható, méghozzá az irodalomkritikus státusának megjelenésével együtt, az irodalomkritikuséval, aki már konkrét irodalmi-esztétikai pozíciót képvisel. A század közepétől ugyanakkor már kifejlett professzionális irodalmi öntudatról beszélhetünk, az orosz kritika pedig vezető szerepet tölt be az irodalmi életben. Az 1905-ös évvel, a szabad sajtó kikiáltásával új korszak veszi kezdetét, amelynek eredményeként az 1920-as évekig az irodalom – beleértve az irodalmi kritikát – a társadalmi és kulturális élet egyik legfontosabb, legpezsgőbb terepe lesz.

Dukkon Ágnes kötetének legfontosabb és legfigyelemreméltóbb vállalása, hogy megkísérel rámutatni azokra a „gondolatnyomokra”, amelyeket követve eljutunk a 20. század elején létrejövő orosz irodalomelméleti iskolákhoz (formalizmus, strukturalizmus), vagyis azokra a kritika- és filozófiatörténeti irányzatokra, forrásokra, amelyekből a fent említett irányzatokon kívül esetenként a történeti poétika vagy akár a mitológiai iskola is építkezett. Irodalom-immanens kérdésekre keresi a választ, és az irodalomtörténeti keretekből nem kíván kilépni. Ugyanakkor a kötet szó szerint egy kritikátörténet megírására is vállalkozott: sorjáznak a nevek, az irodalmi csoportosulások, a kritikavíták és a kritikákat közlő lapok. Dukkon Ágnes, hogy anyagát elrendezze, a kronológia elvét választja, és könyvét az orosz irodalomtörténet konszenzuális korszakhatárai szerint tagolja. Egymást követően mutatja be azokat a szerzőket, akik – szépirodalmi vagy történelmi munkájuk mellett – részben vagy egészben a kritikaírásnak szentelték életüket. A szerző ismerteti az adott korszak irodalmi csoportosulásait (*Arzamasz*, *Beszeda ljubityelej russzkovo szlova*, *dekabristák*, *szlavofilek* stb.) és irodalmi vitáit (nyelvújítási *vita*, *romantikus kontra klasszicista irodalom vita*, a „*nincs irodalmunk*” kontra „*nincs kritikánk*” *vita* stb.), ki-kiter művelődéstörténeti, szellemi, esztétikai jelenségek részletezésére, egyes meghatározó történelmi, politikai eseményre. A kötet a lexikon mintájára gazdag információforrás. Különösen igaz ez az első fejezetekre, ahol Dukkon Ágnes lényegében bekezdésként tárgyal új alkotókat életrajzi adataikkal együtt, és ez a szemlélet végig jellemzi a kötetet. A szabatos nyelvezetű, az adatokra koncentráló, lényegre törő bemutatás és az egyes fejezeteket záró, kitűnő összefoglalók remek tájékozási pontként szolgálhatnak a témával ismerkedő magyar egyetemi hallgatóknak.

Míg a hagyományos tankönyvi modell alkalmas lehet arra, hogy a szerző idővonal mentén helyezzen el alkotókat, folyóiratokat, addig a mélyebb összefüggések kidomborítására, komplex jelenségek bemutatására, mélyfűrészekre nem bizonyul a legszerencsésebb formának. Ezt támasztja alá, hogy a kötet legizgalmasabb és legsodróbb alfejezetei éppen azok, amelyek sokkal inkább egy-egy jelenség belső logikája szerint épülnek fel, és amelyek úgy tárják fel az adott jelenséget vagy vitát, hogy a gondolatmenetet nem akasztják meg életrajzi ismertetések, adatok

vagy cikkek rövid összefoglalásai. Ilyen a Nagyezsgyin-fejezet, amelyben szépen kirajzolódik az az út, ahogyan a „filozófiai alapokon nyugvó irodalomtudomány” (63.) megteremtésére irányuló nagyezsgyini törekvések folytatása Dosztojevszkijen és Bergyajeven át Bahtyinhoz vezet el, vagy a Goncsarov művészetértelmezését összefoglaló fejezet és *Az orosz irodalmi hagyomány az Ezüstkor esszéiben, kritikáiban* (Gersenzon, Annyenszkij, Blok) című rész. Idesorolhatjuk azonban még az *Irányzatok, iskolák a 19. század második felének orosz irodalomtudományában (mitológiai iskola, kultúr-történelmi iskola, A. Potebnya)* című fejezetet is, ahol a szerző összefoglalóan azt az átmenetet mutatja be, amelyben az irodalomkritika mellett, illetve abból kiválva megjelennek az első irodalomtudományi szakmunkák. Mindezek mellett a szerzőhöz érezhetően legközelebb álló rész a Belinszkij-publicisztika, amely „rejtett” altémaként, búvópatakszerűen az egész kötetten végigvonul. Ez a könyv legkiérleltebb, legkidolgozottabb része.³ A kritikus életművét tárgyaló egységben érezhető a szerző személyes vonzalma a tárgya iránt. Ez az intenzív érdeklődés pedig olyan széles körű tudással és az ismeretek olyan magabiztos kezelésével párosul, amelyek a szerzőt alkalmassá teszik arra, hogy a több mint egy évszázadon keresztül egyoldalúan kezelt alakot és életművet új megvilágításba helyezze, és komplex összefüggések hálójában láttassa. „Az orosz kritika Puskinjának” nevezett Belinszkij értékítélete Puskinról, Lermontovról, Turgenyevről vagy éppen Gogolról később alapvetően határozta meg az említett szerzők kánonbeli helyét: „az ő tevékenysége jelenti a klasszikus értelemben vett irodalomkritika megteremtését, azt az alapot, amelyre a következő nemzedékek munkája épül” (90.). Belinszkij az 1940-es években azonban egyre inkább olyan szerepet kezd el betölteni, amelyet Dukkon Ágnes az „irodalmi lelkiismeret megtestesítőjeként” emleget. Nagyon izgalmas – mutat rá a szerző –, hogy amíg kritikáinak stílusa, hangvétele szárazabb lesz, addig a nagyközönség (és sokáig az utókor) elől elzárt magánlevelezésében megmarad az a hév, lendület, drámaiság, amely korábbi szövegeiben a játékosággal és hatásos retorikai megoldásokkal párosult. *A Levél Gogolhoz* címen elhíresült magánlevelében, amely nyilvánosságra kerülésével tulajdonképpen az egyik legnagyobb hatású kései kritikájának tekinthető, tetten érhető az a – Dukkon Ágnes által az „orosz irodalom értékeit őrizni, védeni vágyó” magatartásnak nevezett – póz, amely a Belinszkij-szerepvállalás pátozását és drámaiságát is jól tükrözi: „Ön vagy beteg, és akkor sürgősen gyógykezeleni kell, vagy... nem merem végigmondani, amit gondolok! Korbács prédikátora, tudatlanság apostola, sötétlelkűség és korlátoltság bajnoka, tatár erkölcsök dicsoítóje, mit művel?... Nézzen a lába elé: hiszen szakadék peremén áll. [...] Ha könyvére nem volna kiírva az Ön neve, és kihagynák belőle azokat a helyeket, ahol magáról mint íróról beszél, ki gondolná, hogy ez a dagályos, mosdatlan szó- és frázis-handabandázás a *Revizor* és a *Holt lelkek* szerzőjének a műve?” - írja 1847-ben

³ Dukkon Ágnes korábban átfogó kötetet szentelt a téma egy részproblémájának. Lásd DUKKON Ágnes, *Arcok és álarok, Dosztojevszkij és Belinszkij*, Tankönyvkiadó, Bp., 1992.

Gogolnak.⁴ A viharos gyorsasággal, kéziratban terjedő szöveg - nyomtatásban Gogol halála után, 1855-ben látott napvilágot - a Belinszkij–Gogol vita egyik alapdokumentumává vált. (A Belinszkij-levél elemzését Dukkon Ágnes *Az orosz kritika „gogoli” korszaka* fejezet 84–87. oldalain közli. Érdeemes lett volna a Belinszkij-fejezetben visszaautalni erre.) Ez a polémia a 19. századi orosz kritikátörténetbe úgy vonult be, mint a kor egyik, a legforróbb szenvedélyeket felkorbácsoló és szó szerint életrahalálra menő vitája (a levél terjesztéséért, másolásáért akár halálos ítélet járhatott, lásd a Petrasevszkij-kör tagjain, köztük Dosztojevszkijen való rajtaütést és bírósági végzést). Olyan vita a 19. század közepén, amely jóval túllépett az irodalmi közbeszéken, amely már a maga idejében is jóval nagyobb jelentőséggel bírt, mint esztétikai, ízlésbeli különbségeken való marakodás. Nem véletlen, hiszen a 19. századi orosz irodalmi kritika (amely már a századelőn elválaszthatatlanul összefonódott a publicisztikával, hiszen mind bel-, mind külpolitikáról sajtótermékben írni tilos volt) a század közepére – majd az 1860-as éveket követően még inkább – főként különböző világnézeti álláspontok összecsapásának színhelyévé válik, az Oroszország jövőjét érintő teoretikus elképzelések megjelenésének terepévé, a társadalmi közjó eléréséhez vezető utak kidolgozásának egyik fontos szellemi műhelyévé, amelyben az író, akinek útmutató szerepe, személyes példaadása és felelőssége megkérdőjelezhetetlen, az alapján emelik piederstálra, vagy lökik a mélybe, hogy mennyire tudja betölteni a „pontos, élesszemű diagnosztika” szerepét, műve pedig az „útmutatás”, a „látélet” vagy a „tükör” funkcióját.

Úgy vélem, adná magát, hogy az irodalomkritikát, mint intermediális jelenségek, folyamatok tereként is működő fenomént – amelynek léte, működése egyszerre függ irodalmon belüli és kívüli tényezőktől, kényszerektől, adottságoktól – interdiszciplináris vizsgálatok témájává tegyük. Dukkon Ágnes kötetében ez a megközelítési mód azonban csak egyes fejezetekben bukkan fel. Ennek következménye, hogy a szerző figyelmen kívül hagyja azt a folyamatot, ahogyan a 19. század elején az autonómmá váló irodalom önszemlélete formálódik, vagy azt, ahogyan művelői kialakítják annak nyelvét. (Az orosz kritika megjelenése egyidejű volt a modern orosz értekező prózanyelv megszületésével.) Ámde egy interdiszciplináris vizsgálat során olyan értelmezésre szoruló, külső tényezők sokaságának a számbavételébe is beleütköztünk volna, amelyek a korabeli orosz társadalom és a végletekig bürokratizálódó állam sajátosságaiból fakadtak: érdemes lett volna például megvizsgálni: mit jelentett a *nyilvánosság* fogalma a 19. század bizonyos évtizedeiben; mit eredményezett az új *olvasói csoportok* feltűnése, az olvasóközönység kiszélesedése, rétegzettebbé válása; a korabeli (szekularizálódó) *kulturális közeg* inspiratív hatása; a század folyamán kiépülő *oktatási intézménystruktúra* és a modern *tömegtájékoztatói eszközök* megjelenése, vagyis az éppen kialakuló és igen gyorsan változó *sajtó*, annak minden *gazdasági, ideológiai, politikai* vonatkozásával, kényszereivel. Utóbbinál elkerülhetetlenül számot kellett volna vetni azzal, hogy a nyomtatás állami monopólium volt, és hogy a korabeli orosz sajtó egésze – az aktuá-

⁴ I. m., 403.

lisan regnáló cártól függően – hol enyhébb, hol szigorúbb cenzurális kötöttségek között vagy annak dacára működött: szerzők, szerkesztők, kiadók kockáztatták a börtönbe kerülést vagy a Szibériába való kitelepítést, folyóirat-szerkesztőségek pedig betiltásukat, vagy azt, hogy korlátozzák lapuk megjelenését. „Egy országban, amelyben önkényuralom működött, amelyben a politika látszólag teljes mértékben ki volt szorítva a nyilvánosság szférájából, potenciális politikai kijelentéssé vált majd minden megszólalás: az imperátori színházban játszott darabról írt beszámoló [...] vagy akár egy új regényről írt recenzió.”⁵ (Éppen ezért válik fontos és ismét csak értelmezendő tényezővé a század második felében az emigráns orosz lapokban rendszeressé váló irodalomkritika.) A hírhedt Harmadik Ügyosztály pedig, amelyet I. Miklós azért hozott létre, hogy „gondolatrendőrségként” figyelje és gyűjtse a művelt elit, a nemesség, az udvar és a magas beosztású csinovnyikok köreiben terjedő pletykákat, híreket, véleményeket (tulajdonképpen a *szóbeszédet*), hathatós módon befolyásolta a közvéleményt egy olyan periodika révén, amelyet az Ügyosztály és megbízott emberei szerkesztettek. Tálálóan festi le William Todd, a Harvard Egyetem kutatója az *Irodalom és társadalom Puskin korában* című monográfiájának előszavában a 19. század elején kibontakozó irodalmi intézményrendszer heterogenitását, anakronisztikusságát: „Az akkori irodalmi szituációt a lehetőségek (gyakran kaotikus) bősége jellemzi. A 18. századi Oroszországban megszülető világi irodalmat a Tudományos Akadémia és az állami mecenatúra éllette. Ez a gyakorlat a következő században is folytatódott, ugyanakkor a 19. század első negyven éve a szalonok és az irodalmi körök számának viharosan gyors növekedésével jellemezhető, majd az irodalmi horizonton váratlanul megjelennek professzionális irodalmárok, akiket véd a szerzői jog, irodalmárok, akik a műveikért a folyóiratoktól és a könyvkereskedőktől honoráriumot kapnak [...] írók, kritikusok és újságírók, akik már nemcsak a nemesség soraiból kerülnek ki. Az irodalmi intézmények átalakulása gyors, ugyanakkor az is jellemzi, hogy egy időben léteznek egymás mellett gyökereikben teljesen különböző típusai. Ezt a folyamatot pedig végigkíséri a legkülönbözőbb nemzetközi stílus és irodalmi irányzat nem kevésbé heterogén, egyidejű jelenléte.”⁶

Úgy tűnik, Dukkon Ágnes könyvében nem kíván kitekinteni az irodalomtudomány keretein túlra, ámde – reflektálatlanul ugyan – ezt mégis megteszi, hiszen kénytelen megtenni. A szerzők társadalmi háttérének a bemutatása vagy egy-egy fontos politikai változás, történelmi esemény összefoglalása nélkül ugyanis sokszor értelmezhetetlen lenne egy adott kritikai irányzat létrejöttének miertje vagy egy-egy kritikai írás indíttatása, teljes érv- és felvetésrendszere. Ez szinte a könyv

⁵ А. И. РЕЙТБЛАТ, Русская литература как социальный институт, in А. И. Р., *Писать поперёк, статьи по биографии, социологии и истории литературы*, NLO, Moskva, 2014, 49.

А. И. РЕЙТБЛАТ, Русская литература как социальный институт, in А. И. Р., *Писать поперёк, статьи по биографии, социологии и истории литературы*, НЛЮ, М., 2014, 49.

⁶ W. M. TODD III, *Literatura i obscesztvo v epohu Puskina*, Perevod A. Ju. MIROLJUBOVOJ, Akagyemiceszkij projekt, Szankt Petyerburg, 1996, 5-6. (Szovremennaja zapadnaja ruszisztika) У. М. Тодд III, *Литература и общество в эпоху Пушкина*, Перевод А. Ю. МИРОЛЮБОВОЙ, Академический проект, СПб., 1996, 5-6. (Современная западная русистика)

egészére igaz. A kötetnek az életrajzok felhasználásában kitapintható szemlélete viszont – értsd az életrajzi ismertető egyfajta statikus, kötelezően felsorolandó háttérem – nem teszi lehetővé, hogy a biográfia vagy annak egyes elemei valamely komplexebb társadalomtörténeti vagy mikrotörténeti analízis, kijelentés részeivé váljanak. Enélkül pedig nem tudja helyettesíteni mindazt az értelmezendő és hiányzó kontextust, viszonyrendszert, „valóságot”, „életet”, amely nélkül az így bemutatott kritikátörténet „lóg a levegőben”: sokszor névsorolvasássá és a kritikai szövegek rezümészzerű felmondásává, tartalomismertetéssé válik, amelyekhez egy 21. századból visszatekintő értékítélet párosul.

Mindenképpen hasznosnak tartottam volna, ha a szerző – hiszen elsősorban oktatási céllal írta a könyvét, potenciális olvasója tehát elsősorban a BA- és az MA-képzésben tanuló bölcsészhallgató – akár szöszedet formájában, de definiálja a kötetben előkerülő alapfogalmakat és részletezi azt is, hogy mikor mit jelentett és milyen szerepet töltött be az irodalmi kritika, valamint, hogy mi a viszonya az irodalomkritikának és az irodalomtudománynak. Fontosnak tartottam volna továbbá, hogy a szerző elemezze azt a váltást is, amely a fordításirodalom és az eredeti művek között végbement, érintve itt a nyelvváltás jelenségét is (értsd a 19. század elején a művelt orosz olvasóközönség – a kritikák lehetséges olvasója – franciául olvasott és írt), és kitérjen a korabeli irodalmi intézményrendszer működésére. (Értem ezen a következőket: a sajtó és a cenzúra kapcsolata; a cenzor mint kritikus; a Harmadik Ügyosztály szerepe; kiből lett kritikus; kik és hányan voltak az olvasók; milyen példányszámban jelentek meg a lapok; milyen véleményformáló erővel bírt egy adott lap; egyáltalán milyen és mekkora helyet foglalt el benne a kritikai rész; mi is az almanach műfaja; miért kell tárgyalni a külföldön, nem orosz nyelven publikáló Herzen-kritikát? stb.). A magyar olvasó számára pedig a „kép teljességéhez” bizonyára hozzájárult volna olyan komparatív fejezet beillesztése a kötetbe, amelyben a szerző orientáló módon helyezi el az orosz kritikát a korabeli nyugat-európaihoz képest.

Dukkon Ágnes kötete a fenti kritikai észrevételek mellett is hiánypótló munkának és igen nagy teljesítménynek tekinthető. Kötetében nemcsak a 19. századi orosz kritikáról ad egy átfogó képet, de egybefogja a magyar russzisztikai kutatók elmúlt több mint száz évét is. A könyv hivatkozásaiban, irodalomjegyzékében, névmutatójában hivatkozik minden olyan magyar kutatóra, aki az adott témában említendőt publikált.